



THE DEVELOPMENT OF EASTERN PERIPATETIC PHILOSOPHY FROM AL-KINDI TO IBN RUSHD

Dildora Akhtamovna Akhatova

Associate professor of the department of Social sciences

Doctor of philosophy in philosophical sciences (PhD)

Shahrisabz state pedagogical institute

email: axatovadildora795@gmail.com

Shahrisabz, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Eastern peripateticism, Aristotelian tradition, Al-Kindi's philosophy, Al-Farabi's metaphysics, Ibn Sina's doctrine, theory of intellect, concept of emanation, process of cognition, philosophy–religion relationship, socio-philosophical development.

Received: 24.11.25

Accepted: 25.11.25

Published: 26.11.25

Abstract: This study examines the formation of Eastern Peripateticism and provides a systematic analysis of the metaphysical and intellectual views of its major representatives — Al-Kindi, Al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Tufayl, and Ibn Rushd. The research explores the relationship between philosophy and religion, theories of intellect, the process of emanation, and ideas related to social development through comparative and logical analysis.

The novelty of the study lies in interpreting the internal evolution of Eastern Peripateticism as a unified conceptual system.

The key findings demonstrate the scientifically grounded influence of Peripatetic thought on science, politics, and spiritual life.

The study concludes that Eastern Peripateticism served as a leading philosophical school that shaped rational thinking in the Muslim world.

AL KINDIYDAN IBN RUSHDGACHA BO'LGAN SHARQ PERIPATETIZMI FALSAFASINING TARAQQIYOTI

Dildora Axtamovna Axatova

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, v.b.dotsent

Ijtimoiy fanlar kafedrasida v.b.dotsenti

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

email: axatovadildora795@gmail.com

Shahrisabz, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlari: Sharq peripatetizmi, Aristotel anʼanasi, Al Kindiy falsafasi, Farobiy metafizikasi, Ibn Sino taʼlimoti, aql nazariyasi, emmanatsiya konsepsiyasi, bilish jarayoni, falsafa va din munosabati, ijtimoiy-falsafiy rivoj.

Annotasiya: Ishda Sharq peripatetizmining shakllanishi, uning asosiy namoyandalari — Al Kindiy, Al-Farobiy, Ibn Sino, Ibn Tufayl va Ibn Rushdning metafizik hamda aqliy qarashlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda falsafa va din munosabati, aql nazariyasi, emmanatsiya jarayoni va jamiyat rivoji bilan bogʻliq gʻoyalar qiyosiy va mantiqiy tahlil asosida yoritilgan. Ishning yangiligi Sharq peripatetizmining ichki evolyutsiyasi bir butun konseptual tizim sifatida talqin qilinganida namoyon boʻladi. Qisqa natija sifatida peripatetizmning fan, siyosat va maʼnaviy hayotga taʼsiri ilmiy asosda koʻrsatib berildi. Xulosa tarzida Sharq peripatetizmi musulmon olamida ratsional tafakkurni shakllantirgan yetakchi falsafiy maktab sifatida baholandi.

РАЗВИТИЕ ФИЛОСОФИИ ВОСТОЧНОГО ПЕРИПАТЕТИЗМА ОТ АЛЬ-КИНДИ ДО ИБН РУШДА

Дильдора Ахтамовна Ахатова

Доктор философии по философским наукам (PhD)

и.о. доцента кафедры социальных наук

Шахрисабзский государственный педагогический институт

email: axatovadildora795@gmail.com

Шахрисабз, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Восточный перипатетизм, аристотелевская традиция, философия Аль-Кинди, метафизика Аль-Фараби, учение Ибн Сины, теория разума, концепция эманации, процесс познания, взаимоотношение философии и религии, социально-философское развитие.

Аннотация: В работе исследуется формирование восточного перипатетизма и системный анализ метафизических и интеллектуальных взглядов его основных представителей — Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн Сины, Ибн Туфайла и Ибн Рушда. В исследовании раскрываются вопросы соотношения философии и религии, теория разума, процесс эманации и идеи, связанные с развитием общества, на основе сравнительного и логического анализа. Новизна работы заключается в интерпретации внутренней эволюции восточного перипатетизма как единой концептуальной системы. В качестве кратких результатов показано научно обоснованное влияние перипатетизма на науку, политику и духовную жизнь общества. В заключение отмечено, что восточный перипатетизм являлся ведущей

Kirish. Sharq peripatetizmi oʻrta asr musulmon intellektual hayotining eng yetuk falsafiy yoʻnalishlaridan biri boʻlib, uning shakllanishi yunon falsafasi, xususan Aristotel anʼanasining arab-musulmon ilmiy muhitiga kirib kelishi bilan uzviy bogʻliqdir. Sharq mutafakkirlarining taʼkidlashicha, peripatetizmning asosiy vazifasi borliqning mohiyati, sababiyat munosabatlari, aql va ruh tabiatini ratsional asosda tahlil qilishdan iborat boʻlgan (Fayzullayev, Baratov, Nosirov, 2012, p. 45).

Mazkur falsafiy maktabning shakllanishida birinchi navbatda Al-Kindiy muhim rol oʻynagan boʻlib, u Sharqda Aristotel gʻoyalarini tizimli tarzda talqin qilgan ilk faylasuf sifatida eʼtirof etiladi. Tadqiqotchilar fikricha, Al-Kindiy tomonidan ishlab chiqilgan aqlning toʻrt turi haqidagi taʼlimot peripatetizm rivojining asosiy metodologik poydevoriga aylandi (Karimov, 2010, p. 66).

Peripatetizm yuksak bosqichga Abu Nasr Forobiy ijodida koʻtarildi. Forobiy “Fozil shahar ahlining qarashlari” asarida falsafa va dinning bir-birini toʻldiruvchi jihatlarini asoslab, haqiqatga erishishning ikki usuli — aqliy isbot va allegorik ifodani farqlab beradi (Forobiy, 2005, p. 52). Hayrullaev (1995) taʼkidlaganidek, Forobiyning siyosiy-axloqiy qarashlari Sharq falsafasining keyingi rivojlanishida hal qiluvchi omil boʻlgan (p. 103).

Ibn Sino peripatetizmni yuksak ilmiy-falsafiy tizim sifatida takomillashtirib, metafizikani mumkin va vojib mavjudlik kategoriyalari orqali qayta asoslagan. “Donishnoma” va “Tib qonunlari” dan koʻrinadiki, Ibn Sino bilish jarayonini aqlning bosqichma-bosqich yetilishi orqali izohlaydi (Ibn Sino, 1980). Qayumov (2005) Ibn Sinoning falsafiy-metafizik gʻoyalarini “Sharq renessansining intellektual markazi” sifatida baholaydi (p. 78).

Ibn Rushd esa peripatetizmning Andalusiya bosqichini yuksaltirib, Aristotel asarlarini chuqur sharhlash orqali falsafaning diniy talqin bilan uygʻunlashishi mumkinligini asoslab berdi. Zamonaviy tadqiqotlarda Ibn Rushdning Sharq va Gʻarb tafakkuri oʻrtasidagi falsafiy koʻprik vazifasini bajargani alohida taʼkidlanadi (Qodirov, 2018, p. 41).

Shu bois Sharq peripatetizmi nafaqat oʻrta asr musulmon falsafasining markaziy oqimi, balki ilmiy tafakkurni shakllantirgan, ijtimoiy-siyosiy qarashlarning takomiliga asos boʻlgan, jahon falsafiy merosida muhim oʻrin tutuvchi intellektual tajriba sifatida baholanadi. Mazkur tadqiqot Al-Kindiydan Ibn Rushdgacha boʻlgan peripatetizm taraqqiyotini oʻzbekcha manbalar asosida tahlil qilishga qaratiladi.

Tadqiqotning usullari. Mazkur tadqiqot Sharq peripatetizmining shakllanishi va rivojlanishini ilmiy asosda o'rganish uchun bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalanadi. Tadqiqotning metodik poydevori Sharq falsafasi bo'yicha yirik tadqiqotchilar — Forobiy, Ibn Sino, Hayrullaev, Fayzullayev, Qayumov va boshqa olimlarning ilmiy ishlari bilan mustahkamlangan.

1. Tarixiy-falsafiy tahlil usuli

Sharq peripatetizmining paydo bo'lishi, tarixiy rivoji, uning ijtimoiy-siyosiy sharoit bilan bog'liqligi tarixiy-falsafiy tahlil asosida o'rganildi. Ushbu usul Al-Kindiy, Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd qarashlarining o'z davri intellektual muhiti bilan uyg'unligini ko'rsatishga yordam beradi (Hayrullaev, 1995).

2. Qiyosiy tahlil usuli

Peripatetizmning turli bosqichlari — Al-Kindiy asos solgan dastlabki davr, Forobiy tomonidan tizimlashtirilgan yuksalish bosqichi va Ibn Sino yaratgan metafizik mukammallik hamda Andalusiya peripatetiklari (Ibn Boja, Ibn Tufayl, Ibn Rushd) ta'limotlari o'zaro qiyoslandi. Qiyosiy tahlil peripatetizmning ichki evolyutsiyasini yoritishda muhim metodik ahamiyatga ega (Fayzullayev et al., 2012).

3. Konseptual-analitik yondashuv

Sharq peripatetiklarining asosiy falsafiy kategoriyalari — aql nazariyasi, emmanatsiya jarayoni, mumkin va vojib mavjudlik, bilish bosqichlari, falsafa va din munosabati — konseptual-analitik yondashuv yordamida tahlil qilindi. Bu metod Ibn Sino va Forobiy metafizikasining ichki mantiqiy tuzilishini aniqlash imkonini berdi (Qayumov, 2005).

4. Matnshunoslik va manbalar tahlili

Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdning asarlari, shuningdek ularning izoh va sharhlari ilmiy matnshunoslik talablari asosida o'rganildi. "Fozil shahar ahlining qarashlari", "Donishnoma", "Tib qonunlari", "Emdan nazariya" kabi matnlar asosiy manba sifatida tahlil qilindi (Forobiy, 2005; Ibn Sino, 1980).

5. Mantiqiy tahlil

Peripatetizmning falsafiy asoslarini, ayniqsa aql nazariyasi, bilish jarayoni va sababiyat masalalarini tushuntirishda mantiqiy tahlil usulidan foydalanildi. Bu metod ayniqsa Aristotel va peripatetiklar mantiq tizimining sharhlarida qo'llanilgan (Karimov, 2010).

Natijalar. Tadqiqot davomida Sharq peripatetizmining Al-Kindiydan Ibn Rushdgacha bo'lgan falsafiy taraqqiyoti o'zbekcha manbalar asosida har tomonlama tahlil qilindi. Olingan ilmiy natijalar quyidagi holatlarni ko'rsatdi.

Birinchidan, Sharq peripatetizmi Aristotel an'anasining Sharq ilmiy-madaniy muhitiga moslashgan holda shakllangan o'ziga xos falsafiy maktab ekanligi aniqlandi. Yunon peripatetik

g'oyalarining arab-musulmon tafakkuriga kirib kelishi Sharqda ratsional fikrlashning taraqqiyotiga zamin yaratganini tadqiqotchilar ham tasdiqlaydi (Fayzullayev et al., 2012, p. 45).

Ikkinchidan, Al-Kindiy Sharq peripatetizmining dastlabki metodologik asoslarini yaratgan mutafakkir sifatida o'z o'rniga ega ekani ilmiy manbalar bilan isbotlandi. Uning aqlning turlari, sababiyat va borliq haqidagi qarashlari keyingi peripatetik tafakkurning poydevorini tashkil etdi (Karimov, 2010, p. 66).

Uchinchidan, Abu Nasr Forobiy peripatetizmini tizimlashtirgan va uning siyosiy, axloqiy va metafizik jihatlarini bir butun falsafiy modelga aylantirganligi aniqlandi. "Fozil shahar ahlining qarashlari" asarining tahlili Forobiyning falsafa va din o'rtasidagi uyg'unlikni izchil asoslaganini ko'rsatdi (Forobiy, 2005, p. 52). Hayrullaev (1995) esa Forobiyni "Sharq falsafasining yangi bosqichini boshlab bergan mutafakkir" sifatida ta'riflaydi (p. 103).

To'rtinchidan, Ibn Sino Sharq peripatetizmini metafizik yuksaklik darajasiga ko'targanligi ilmiy manbalarda keng tasdiqlangan. Uning mumkin va vojib mavjudlik haqidagi ta'limoti, emmanatsiya tushunchasi, aqlning bosqichlari va bilish nazariyasi peripatetizmning eng pishiq falsafiy tizimini yaratdi (Ibn Sino, 1980). Qayumov (2005) Ibn Sinoni "Sharq renessansining intellektual markazi" deb e'tirof etadi (p. 78).

Beshinchidan, Andalusiya peripatetizmi — ayniqsa Ibn Rushd ijodi — peripatetizmini G'arb falsafasi bilan bog'lovchi muhim bosqich bo'lgan. Ibn Rushd Aristotelning mantiq va metafizik qarashlarini chuqur sharhlab, Yevropa Uyg'onish davri tafakkuriga bevosita ta'sir ko'rsatgan (Qodirov, 2018, p. 41).

Oltinchidan, peripatetizm nafaqat metafizika, balki ilm-fan, siyosat, axloq, mantiq va ijtimoiy tafakkur taraqqiyotida asosiy o'rin tutganligi aniqlandi. Sharq mutafakkirlari merosining jamiyatning siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotiga ta'siri ham ilmiy manbalarda keng yoritilgan (Fayzullayev et al., 2012).

Yettinchidan, umumiy tahlillar Sharq peripatetizmini musulmon olamida ilmiy tafakkur, mantiqiy fikrlash va falsafiy metodologiyaning poydevorini yaratgan fundamental maktab sifatida baholash imkonini berdi (Hayrullaev, 1995).

Muhokama. Tadqiqot natijalari Sharq peripatetizmining shakllanishi va rivojlanishi ko'p qirrali falsafiy jarayon bo'lganini ko'rsatadi. Sharq peripatetiklari yunon peripatetik an'anasini o'z davrining ilmiy, diniy va madaniy tafakkuri bilan uyg'unlashtirib, yangi metafizik maktab yaratgan. Al-Kindiy faoliyatida peripatetizmning dastlabki metodologik asoslari shakllanib, u Aristotel merosini Sharq ilmiy an'anasiga moslashtirgan holda aqlning turlari, borliqning mohiyati va sababiyat haqidagi qarashlarni rivojlantirgan. Karimov (2010) ta'kidlaganidek, Al-Kindiy ta'limoti Sharq falsafasida ratsional bilishning poydevorini yaratgan (p. 66).

Forobiy peripatetizmni izchil falsafiy tizim darajasiga ko'targan mutafakkir sifatida alohida o'rin tutadi. Uning "Fozil shahar ahlining qarashlari" asarida jamiyat, axloq, siyosat va bilish jarayonlari bir butun konseptual asosda talqin etiladi (Forobiy, 2005, p. 52). Hayrullaev (1995) Forobiyning bu kabi qarashlari Sharq falsafasi taraqqiyotida yangi metodologik bosqich boshlab berganini ta'kidlaydi (p. 103). Forobiy falsafa va din o'rtasidagi uyg'unlik masalasiga ham chuqur yondashib, haqiqatga erishishning ikki—aqliy va tasavvuriy—yo'lini asoslab bergan.

Ibn Sino esa peripatetizmni eng mukammal metafizik tizim darajasiga yetkazgan mutafakkir hisoblanadi. Uning mumkin va vojib mavjudlik, emmanatsiya, ruh va aqlning tabiati, bilish jarayonining bosqichlari haqidagi ta'limoti peripatetizmning falsafiy asoslarini kuchaytirgan. "Donishnoma" va boshqa asarlarida Ibn Sino aqlning yetilish jarayonini izchil mantiqiy-bosqichma-bosqich ta'riflab, bilish nazariyasini mukammal shaklga keltirgan (Ibn Sino, 1980). Qayumov (2005) Ibn Sinoning ushbu ta'limotini "Sharq renessansining intellektual markazi" sifatida baholaydi (p. 78).

Andalusiya peripatetizmi, ayniqsa Ibn Rushd faoliyati, Sharq peripatetizmining G'arb falsafiy tafakkuri bilan uzviy bog'lanishida muhim bosqich bo'ldi. Ibn Rushd Aristotel asarlariga yozgan keng sharhlari orqali nafaqat Sharq, balki Yevropa ilmiy an'analarning rivojiga ham bevosita ta'sir o'tkazdi. Qodirov (2018) uning faoliyatini Sharq va G'arb o'rtasidagi "falsafiy ko'priq" sifatida baholaydi (p. 41).

Peripatetizmning ta'siri faqat metafizika doirasida emas, balki mantiq, tibbiyot, siyosiy falsafa, axloq ilmi va ijtimoiy tafakkur kabi sohalarda ham o'z aksini topgan. Fayzullayev, Baratov va Nosirov (2012) peripatetiklarning ijtimoiy va axloqiy qarashlari musulmon jamiyatlarining madaniy-ma'naviy taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etganini qayd etadilar (p. 67). Forobiyning siyosiy modeli, Ibn Sinoning tibbiy-falsafiy tizimi, Ibn Rushdning huquq va teologiyaga oid talqinlari o'z davri uchun ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega bo'lgan.

Umuman olganda, Sharq peripatetizmi Sharq sivilizatsiyasida ratsional tafakkur, ilmiy metodologiya va mantiqiy fikrlashning shakllanishiga asos bo'lgan murakkab falsafiy an'ana sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, bu falsafiy maktab tarixiy jarayon sifatida yakunlangan bo'lsa-da, uning konseptual asoslari bugungi zamonaviy falsafiy va ilmiy izlanishlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot Sharq peripatetizmi falsafasining shakllanishi va rivoji Al-Kindiydan Ibn Rushdgacha bo'lgan davrda izchil va murakkab falsafiy jarayon sifatida namoyon bo'lganini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida aniq bo'ldiki, peripatetizm Sharq tafakkurining faqat bir falsafiy yo'nalishi emas, balki butun musulmon ilmiy-sivilizatsion taraqqiyotida hal qiluvchi intellektual oqim bo'lib xizmat qilgan.

Al-Kindiy peripatetizmning boshlang'ich metodologik poydevorini yaratib, Aristotel an'anasini Sharq ilmiy muhitiga moslashtirdi va ratsional bilish jarayonining asosiy tamoyillarini belgiladi (Karimov, 2010). Forobiy esa ushbu yo'nalishni tizimli falsafiy maktabga aylantirib, falsafa va dinning uyg'unlik tamoyillarini ishlab chiqdi, jamiyatning siyosiy va axloqiy tuzilishini falsafiy asosda talqin qildi (Forobiy, 2005; Hayrullaev, 1995). Ibn Sino peripatetizmni eng yuksak darajadagi metafizik tizimga ko'tardi; uning mumkin va vojib mavjudlik haqidagi konsepsiyasi, aqlning bosqichlari, bilish nazariyasi Sharq renessansining ilmiy-falsafiy asosini mustahkamladi (Ibn Sino, 1980; Qayumov, 2005).

Andalusiya peripatetizmi bosqichida Ibn Rushd Aristotel asarlarini chuqur sharhlash orqali Sharq peripatetizmini G'arb falsafiy an'alariga bog'ladi va uning Yevropa uyg'unish tafakkuriga ta'sirini kuchaytirdi (Qodirov, 2018). Bu jarayon peripatetizmning nafaqat Sharqda, balki jahon falsafasi tarixida ham o'chmas iz qoldirganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Sharq peripatetizmi metodologik jihatdan mukammal bilish tizimini yaratgan, metafizik va mantiqiy tafakkurning shakllanishida mustahkam poydevor bo'lgan, siyosiy-axloqiy qarashlarning rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan hamda Sharq va G'arb falsafiy an'analari o'rtasida muhim intellektual ko'priq vazifasini bajargan yirik falsafiy maktab sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot shuni tasdiqladiki, peripatetizm musulmon olamida ratsional tafakkurni shakllantirgan, ilmiy va mantiqiy metodlarni mustahkamlagan, o'rta asr Sharq falsafiy tafakkurining eng yirik bosqichlaridan birini tashkil etgan fundamental maktabdir. Uning falsafiy qarashlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, zamonaviy ilmiy-falsafiy izlanishlar uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fayzullayev, O., Baratov, N., & Nosirov, R. (2012). Sharq mutafakkirlari merosi va uning falsafiy asoslari. Toshkent: Fan.
2. Forobiy, A. N. (1998). Ilmlarning kelib chiqishi. Toshkent: Fan.
3. Forobiy, A. N. (2005). Fozil shahar ahlining qarashlari (2-nashr). Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
4. Hayrullaev, M. M. (1995). O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Toshkent: O'zbekiston.
5. Ibn Sino. (1980). Donishnoma (A. Hayrullaev, Tahr.). Dushanbe: Irfon. (Original work published ca. 1020)
6. Ibn Sino. (1980). Tib qonunlari (5 tomlik). Toshkent: Fan.
7. Karimov, A. (2010). Abu Nasr Forobiy falsafasi va uning ta'limotlari. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti nashriyoti.

8. Qayumov, A. (2005). Abu Ali Ibn Sino merosi: ilmiy-falsafiy tadqiqotlar. Toshkent: Fan.
9. Qodirov, B. (2018). Ibn Rushd falsafiy qarashlari va uning Sharq–G‘arb tafakkuriga ta’siri. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.